

Vormen verzuimd tijdens het politieverhoor

Vormen verzuimd tijdens het politieverhoor

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Straf- en strafprocesrecht
aan de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 14 oktober 2010

door

Tom Blom

 VOSSIUSPERS UVA

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 382, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 667 4
e-ISBN 978 90 4851 415 1

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Mevrouw de Rector Magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Inleiding

Op 22 juni 2006 is aan verdachte verteld dat zij die dag in het rouwcentrum afscheid mocht nemen van haar kinderen. Voorafgaande aan dit afscheid is zij eerder op die dag opnieuw langdurig verhoord, zonder dat er een bij advocaat aanwezig was. Tegen het einde van dit verhoor, vlak voordat verdachte naar het rouwcentrum zal vertrekken, komt een hoofdinspecteur binnen. Bij het bekijken van de dvd's van het verhoor is het de rechtbank gebleken dat de betreffende hoofdinspecteur aan verdachte op intimiderende toon en met opgeheven armen zijn 'scenario' en haar rol daarin heeft voorgehouden. Zo heeft hij verdachte – onder meer – het navolgende voorgehouden:

'Nee, we zeggen niet dat we denken dat je het gedaan hebt... Ik weet, ik weet dat je het gedaan hebt. Onder invloed van cocaïne, weliswaar, dat is de enige verlichtende factor die er is voor jou. Het is aan jou de keus, maak je er gebruik van, of niet? Maak je gebruik van die verlichtende factor dat je gesnoven hebt, en dat het gebeurd is onder invloed of niet? Er is geen man bij jou in de flat geweest. Dan zouden we daar sporen van hebben aangetroffen. Want we hebben namelijk zo'n lijst van sporen op jou aangetroffen. En die rechter die kijkt daarnaar, en die concludeert klinisch op papier dat jij het hebt gedaan. En nou moet jij met een leugen leven, maar zo ga jij dus, zo meteen afscheid nemen van jouw kinderen, dat is jouw keus, he. Dus de reden dat wij het aan jou vragen dat is voor jezelf, niet voor ons, want wij hebben een ronde zaak. Je linkerarm die je niet kon optillen, he, jij weet wel waar het van kwam, want er is 67 keer, 60 keer en 27 keer gestoken, daarom kon jij je arm niet meer optillen, dat was daardoor.'

En:

'Stop er mee, ik voel me eigen gewoon een beetje gepiepeld door je. Je kunt kneppeelhard liegen, maar goed je bent ook jaren verslaafd geweest. Als ik zie de sporen op je broek, op je trui, op het mes, aan het bed, in huis, aan je arm die je niet kunt optillen, aan de bloedspatten op je arm... die van jouw kinderen zijn. Neem jezelf nou toch niet in de maling meid.'

Naar het oordeel van de rechtbank presenteert de hoofdinspecteur verdachte hier een aantal gegevens als vaststaande feiten die nog niet door onderzoek waren bevestigd, dan wel apert in strijd zijn met de uiteindelijke onderzoeksresultaten.

Direct na dit onderdeel van het verhoor heeft verdachte, terwijl zij buiten met haar vaste verhoorders wachtte op transport naar het rouwcentrum, uit eigen beweging verklaard dat het allemaal niet zo is gegaan zoals zij eerder had verklaard.

Na terugkomst uit het rouwcentrum is verdachte opnieuw langdurig, wederom zonder advocaat, verhoord. Zij verklaart dan dat zij het wel gedaan moet hebben, dat de hoofdinspecteur wel gelijk moet hebben dat haar arm pijn deed van het steken, dat zij weet dat zij het haar kinderen heeft aangedaan, maar het niet meer vóór zich kan halen, dat het wel zo moet zijn dat zij met het mes naar haar kind is gegaan omdat het mes onder het bloed zat en van haar die sporen zijn aangetroffen.¹

Na het bekijken van de desbetreffende videobeelden en het horen van de inspecteur als getuige is het hof tot het oordeel gekomen dat het optreden van de inspecteur ongepast was en plaatsvond op een ongelukkig gekozen moment. Vanuit het oogpunt van aan een verhoor te stellen regels acht het hof dit een ontoelaatbare wijze van verhoor. Wat echter niet aannemelijk is geworden, is dat hetgeen de verdachte vervolgens heeft verklaard in het zevende en met name in het achtste verhoor, in aanwezigheid van haar raadsman, is veroorzaakt door dit optreden, noch dat die verklaringen niet in vrijheid zijn afgelegd. Het hof ziet daarom in dit optreden van de inspecteur geen reden tot bewijsuitsluiting van hetgeen de verdachte in die verhoren heeft verklaard. Ook de omstandigheid dat sommige door de inspecteur gedane uitlatingen op onderdelen niet juist waren, biedt daarvoor geen aanknopingspunt.²

De oplettende toehoorder heeft in het voorgaande ongetwijfeld de Purmerendse kindermoordzaak herkend. Met deze zaak wordt het dilemma van het strafrecht treffend weergegeven. Het strafrecht moet ervoor zorgen dat de ware schuldige wordt bestraft, maar ook dat dit op een fatsoenlijke manier gebeurt. Het hele systeem van strafvordering is erop gericht de waarheidsvinding zo behoorlijk mogelijk te laten verlopen. De overheid heeft de publiekrechtelijke verplichting de rechten van elke burger, overeenkomstig de eisen van de rechtsstaat, te respecteren.³

Aan de eerste voorwaarde lijkt in deze zaak te zijn voldaan. De ware schuldige lijkt inderdaad te zijn bestraft. Naast haar – later ingetrokken – bekentenis was er forensisch-technisch bewijs dat erop wijst dat deze vrouw haar eigen kinderen heeft gedood.

Aan de tweede voorwaarde is echter niet voldaan. De verdachte is niet op een behoorlijke, fatsoenlijke manier bejegend.

Dit is het onderwerp van vandaag. Het gaat vandaag om vormen die bij de opsporing van strafbare feiten in acht moeten worden genomen en de consequenties die daaraan moeten worden verbonden in het strafproces als die vormen worden verzuimd. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat er ook bij een dergelijke zaak voor wordt gewaakt dat er fatsoenlijk wordt gerechercheerd.

Ik zal daarom vandaag een aantal vragen aan de orde stellen:

- Welke vormen moeten er nu eigenlijk tijdens een verhoor in acht genomen worden?
- Waarom moet op overtreding van die vormen worden gereageerd?
- Hoe wordt er op dit moment in het strafprocesrecht gereageerd op vormverzuimen?
- Kan binnen het huidige systeem effectief worden opgetreden tegen vormverzuimen?
- Op welke punten kan dit systeem worden verbeterd?
- Welke uitgangspunten moeten daarbij gelden?

De in acht te nemen vormen bij het politieverhoor

Een van de belangrijkste opsporingsmethoden is nog steeds het verhoor van de verdachte. Dit blijkt onder andere uit het feit dat in een groot deel van de zaken die door de politie worden opgelost, het belangrijkste bewijsmiddel de verklaring van de verdachte is (meestal in de vorm van een bekentenis). Het verhoor heeft tot doel het boven tafel krijgen van de (materiële) waarheid. Het verkrijgen van bruikbare verklaringen is geen eenvoudige opgave. Verdachten staan zelden te popelen om te vertellen wat zij hebben gedaan. Bovendien staan verhoorders vaak onder tijdsdruk alsmede onder druk van de verwachtingen van de korpsleiding, collega's en niet te vergeten de media. Dat geldt zeker bij zaken als de Purmerendse kindermoord. Die situatie kan al snel leiden tot ongewenste scoringsdrift, wat weer nadelig kan zijn voor de waarheidsvinding.⁴

Artikel 29 Sv verplicht de verhoorder zich te onthouden van alles wat de strekking heeft een verklaring te verkrijgen waarvan niet gezegd kan worden dat deze in vrijheid is afgelegd: het zogenaamde 'pressieverbod'. In tegenstelling tot wat de term doet vermoeden, is een verhoor zonder enige vorm van pressie een illusie. Als er vragen worden gesteld tijdens een verhoor zal daar altijd een zekere druk van uitgaan. Het pressieverbod heeft tot doel de grenzen aan te geven waarbinnen sprake is van een in vrijheid afgelegde verklaring. Omgekeerd bepaalt artikel 29 Sv tevens dat de verdachte het recht heeft om te zwijgen. Volgens de memorie van toelichting verbiedt deze bepaling niet alleen

grove vormen van fysieke of morele dwang, maar ook 'elke beïnvloeding, elke pressie van dien aard, dat zij een bepaalde verdachte buiten staat stelt zich behoorlijk rekenschap te geven van de inhoud zijner verklaringen, elk te lang voortzetten van het verhoor, alle vragen welke de strekking hebben antwoorden te doen geven die niet de vrije uitdrukking zijn van de gedachten van hem tot wie de vraag is gericht'.⁵ De in artikel 29 Sv neergelegde instructienorm strekt er echter niet louter toe om de individuele vrijheid van een verdachte te waarborgen, maar is daarnaast van groot belang als waarborg om de betrouwbaarheid en overtuigingswaarde van een door een verdachte afgelegde verklaring zoveel mogelijk te garanderen.⁶

Het pressieverbod van artikel 29 Sv wordt aangevuld met de voorwaarden die voortvloeien uit het recht op een 'eerlijk proces', zoals dat is gegarandeerd in artikel 6 EVRM (het recht om te zwijgen en het *nemo-tenetur*-beginsel) en het verbod de menselijke waardigheid en de lichamelijke integriteit te schenden (o.m. art. 3 EVRM).⁷ Het Europese Hof heeft keer op keer bepaald dat het recht om te zwijgen en het recht om niet mee te hoeven werken aan de eigen veroordeling algemeen erkende internationale standaarden zijn die tot de kern van de notie van een eerlijk proces behoren. Hun waarde ligt in de bescherming van de verdachte tegen ongeoorloofde dwang door autoriteiten, waardoor wordt bijgedragen aan het realiseren van een eerlijk proces en aan het vermijden van rechterlijke dwalingen.⁸

Hoewel het pressieverbod een belangrijk beginsel vormt van het strafrecht, staat het vaak op gespannen voet met het uiteindelijke doel van het verhoor van de verdachte: de waarheidsvinding. Een verdachte zal door te ontkennen of te zwijgen niet zonder meer met rust worden gelaten. De verhoorder zal, zeker bij ernstige misdrijven en zoekend naar een inconsistentie of een blijk van daderkennis, de druk opvoeren. De rechter accepteert dit en heeft regelmatig aangegeven een hogere mate van druk te accepteren met het oog op het gewichtig belang van de waarheidsvinding in dergelijke zaken.⁹ Zo had de rechtbank Haarlem in de Purmerendse kindermoordzaak aangegeven: 'De rechtbank is (...) van oordeel dat, hoewel de wijze van verhoor zeer indringend is geweest en op sommige momenten onbehoorlijk en intimiderend, niet kan worden gezegd dat daarmee objectief een ontoelaatbare druk op verdachte is uitgeoefend, teneinde een bekennende verklaring te verkrijgen. In een zware strafzaak als de onderhavige is een zekere verbale en non-verbale druk toelaatbaar.'¹⁰

Voor de handhaving van het pressieverbod bij politieverhoren wordt in belangrijke mate gesteund op de beroepsmoraal van de verhorende politieambtenaar zolang de raadsman niet (in alle gevallen) tot het politieverhoor wordt toegelaten en niet alle verhoren auditief of audiovisueel worden opgenomen.¹¹ Echte controle hierop is moeilijk. Het proces-verbaal van het verhoor is geen

letterlijk verslag van wat er is gezegd, maar een uitgewerkte samenvatting.¹² Bovendien blijft verhoren toch vaak solowerk, hoewel er bij ernstige zaken altijd sprake is van een verhoorkoppel en (bijna altijd) supervisie vanuit de regekamer.

Een veelgebruikte opsomming van ongeoorloofde verhoormethoden is: geweld, bedreiging, beloften, giften en gunsten, misleiding, misbruik van de verhoorsituatie of gezag en ongeoorloofde zedelijke druk.¹³ De oplettende student herkent hierin onmiddellijk een opsomming die sterke gelijkenis vertoont met de uitlokkingsmiddelen van artikel 47 Sr. Dat is geen toeval.

De enige grens die, buiten de jurisprudentie, ook in wet en verdrag duidelijk is omschreven, wordt gevormd door het gegeven dat het gebruik van geweld absoluut onacceptabel is. Naast het absolute verbod van artikel 3 EVRM is er het Verdrag tegen foltering en andere wrede, onmenselijke en ontorende behandeling of bestraffing¹⁴ en het op artikel 3 EVRM geïnspireerde Europees Verdrag ter voorkoming van foltering en onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing.¹⁵

Ook dreigen met geweld of foltering,¹⁶ met uitzetting¹⁷ of met het ontzetten uit de ouderlijke macht,¹⁸ of ermee dreigen dat familieleden opgepakt en opgesloten zullen worden,¹⁹ is niet toegestaan. Wel toegestaan is om de verdachte te wijzen op zijn zwakke positie, of te confronteren met bestaand bewijsmateriaal en/of leugens en tegenstrijdigheden in zijn verhaal.²⁰ De verdachte mag ook worden gewezen op de mogelijke consequenties van zijn houding, de duur dat hij kan worden vastgehouden en de maatregelen die de politie tegen hem kan nemen, waaronder de mogelijke toepassing van vrijheidsbenemende dwangmiddelen.²¹ Erop wijzen hoe een rechter zijn houding zal beoordelen, ligt problematischer. Ontoelaatbaar oordeelde de rechtbank van Groningen de volgende uitlatingen van verbalisanten: 'Snap je dat je van ons de kans krijgt om het uit te leggen? Anders wordt het straks door de rechter als een voldongen feit beschouwd' en 'Deze harde informatie en jouw ontkenning daartegenover gaan naar de rechter. De rechter ziet dan geen verdrietige vader, de rechter ziet alleen de harde feiten zonder enige emotie, zonder enig traantje.'²² Ook niet toegestaan is het maken van schietbewegingen naast het hoofd van de verdachte en deze voorhouden dat de rechtbank, dat wat tegen hem pleit, voor waar zal aannemen en daarbij zeggen 'wij gaan knippen en plakken'.²³

Subjectieve factoren spelen een belangrijke rol bij het bepalen of er sprake is van een bedreiging: is de verdachte door de bedreiging gemanipuleerd? Op welke toon en met welke intentie is de verdachte geïnformeerd over de consequenties voor de vrijheidsbeneming? Hoe is dit op de verdachte overgekomen?

Hoewel beloften steevast worden genoemd in het rijtje van middelen die het pressieverbod schenden, is hiervan in de jurisprudentie nauwelijks een voorbeeld te vinden. Ik ben maar één zaak tegengekomen: het gerechtshof te

's-Hertogenbosch oordeelde op 14 december 2007 dat verbalisanten zich in een verhoorsituatie dienen te onthouden van het doen van onware mededelingen en van beloften, hoe klein ook, met het doel een bekende verklaring van de verdachte te verkrijgen. De verdachte was beloofd dat hij en de medeverdachte, die destijds elkaars partners waren, dadelijk vrij zouden komen (wat natuurlijk niet gebeurde).²⁴ Verder zijn er beloften gedaan die wel zijn geaccepteerd, zoals 'als je volledig verklaart, mag je naar huis', en de inmiddels wettelijk geregelde kroongetuige.²⁵

Bij misleiding staat de keuze- en verklaringsvrijheid van de verdachte onder druk omdat onjuiste of niet vaststaande gegevens zijn afweging beïnvloeden. Misleiding is daarbij ruim opgevat: het gaat om een verbod voor de verhoorder om te liegen. In de Purmerendse kindermoordzaak was de rechtbank Haarlem zeer kritisch jegens de hoofdinspecteur die gegevens die nog niet door onderzoek waren bevestigd of apert onjuist waren als vaststaande feiten in het verhoor presenteerde.²⁶ Misleiding vindt plaats indien suggestieve en sturende vragen worden gesteld, en de verdachte vervolgens onterecht daderkennis wordt toegeschreven.²⁷

Overdrijvingen en het doen van ongenueanceerde of moeilijk hard te maken uitlatingen door verhoorders worden niet als onrechtmatig gezien. Ook het tijdens de ondervraging schuiven en bestuderen van foto's (zonder de foto's daadwerkelijk aan de verdachte te tonen) en het vervolgens aan de verdachte vragen wat hij 'verder' voor de medeverdachte heeft gedaan, levert geen ongeoorloofde misleiding op. Het Hof stelt hierover in het arrest: 'Er waren dusdanig ernstige bezwaren tegen de verdachte dat de suggestie die uitging van het schuiven met de foto's – daargelaten de rol die die suggestie heeft gespeeld bij de totstandkoming van de bekentenis van de verdachte – geen andere is dan dat hem door gebaar – naar waarheid – is voorgehouden: "Vertel maar, we weten toch alles".'²⁸

Misbruik van de verhoorsituatie of gezag is een verzameluitdrukking voor het te lang of op onjuiste gronden toepassen van op zich geoorloofde dwangmiddelen. Hierbij valt te denken aan het te lang verhoren van een verdachte, op onjuiste gronden instellen van voorlopige hechtenis of het ongeoorloofd inzetten van beperkingen. De factoren die van belang zijn, liggen voor de hand: de duur, intensiviteit, het aantal rustpauzes, het tijdstip, gelegenheid tot eten en drinken, de tot uitdrukking gebrachte wens van de verdachte, de ernst van het misdrijf en de nog te maken vorderingen.

Van ongeoorloofde zedelijke druk wordt gesproken als de verdachte wordt aangesproken op zijn eergevoel, religieuze overtuiging, of meer in het algemeen zijn geweten. De ongeoorloofde zedelijke druk is kenmerkend voor de Zaanse verhoormethode waarin de verdachte werd geconfronteerd met foto's, geuren of voorwerpen die in een zeer persoonlijke context geplaatst werden,

met als doel de verdachte de (mis)daad te doen herbeleven. De rechter oordeelde dat het herbeleven op zich toelaatbaar is en geen schending vormt van het perssievorbod aangezien alleen een dader tot herbeleven in staat is. Een grens wordt echter wel overschreden als foto's, geuren en voorwerpen in een persoonlijke context worden geplaatst. Foto's van het lijk in een collage met de kinderen van de verdachte zorgt voor een te grote externe druk terwijl alleen mag worden aangeknoopt bij de interne druk die de verdachte ervaart.²⁹ Dit onderscheid is herhaald in de Nomads-zaak.³⁰ De rechter was van oordeel dat het tonen van foto's van de lichamen van de slachtoffers, gelet op de ernst van het feit en het aanhoudende zwijgen van de verdachten, geoorloofd was. De grens werd echter overschreden toen de verhoorders de tekst van de overlijdensadvertenties voorlezen. De rechtbank verbond echter geen consequenties aan deze overtreding omdat de verhoorders hiervoor hun excuses hadden aangeboden.

Niet direct gerelateerd aan de aard van het verhoor, maar wel aan het resultaat van het verhoor, is het achteraf knippen en plakken in de verklaring van de verdachte. Ook hierdoor wordt de verklaringsvrijheid van de verdachte geschonden, maar dan niet door het uitoefenen van ongeoorloofde pressie. Werd in de zaak die bekend is geworden als Zaansverhoor IV nog gedreigd met knippen en plakken,³¹ in een zaak voor de rechtbank Breda werd er daadwerkelijk geknipt en geplakt in het proces-verbaal van het verhoor. Verhoorders hadden door inhoudelijke en tekstuele aanpassingen een 'bekentenis' gereconstrueerd. De rechtbank in Breda oordeelde dat er sprake was geweest van een ernstige schending waardoor de rechtspleging in haar kern was geraakt.³²

Hoewel de artikelen 29 Sv, 3 en 6 EVRM, 7 en 14 IVBPR belangrijke waarborgen inhouden tegen ongeoorloofde druk tijdens een verhoor is onduidelijk wanneer in een verhoor deze grens wordt overschreden. Het is immers toegestaan om een verdachte indringend te ondervragen. Een zekere verbale en non-verbale druk is daarbij toelaatbaar. Het is de rechter die in het specifieke geval moet aangeven of een bepaalde verhoormethode geoorloofd is of niet. Als er gekeken wordt naar de jurisprudentie dan blijkt dat de norm die wordt neergelegd in deze artikelen zo open is dat er weliswaar concrete grenzen zijn, maar dat er daarnaast vele grijze gebieden bestaan.

Redenen om te sanctioneren

Een belangrijke reden om vormverzuimen bij het verhoor te sanctioneren, is gelegen in het feit dat onbetrouwbaar bewijs voorkomen moet worden en dus ook opsporingsmethoden die het risico op onbetrouwbaar bewijs – zoals een valse bekentenis – vergroten. Door ongeoorloofde druk tijdens het verhoor

wordt het risico op valse bekentenissen vergroot. Dat mensen een bekentenis afleggen over iets wat zij niet hebben gedaan, blijft moeilijk te bevatten, maar dat dit gebeurt – ook bij ernstige beschuldigingen als moord en verkrachting –, is de realiteit. Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat van alle Amerikaanse veroordeelden in zaken waarin dankzij DNA-onderzoek de veroordeling werd teruggedraaid, 20% toch had bekend.³³ De Britse zaken Guildfour Four en Birmingham Six zijn berucht, en in Nederland hebben we inmiddels onze eigen geruchtmakende zaken: de Puttense moordzaak, de Schiedammer parkmoord en de zaak-Ina Post.³⁴

Kassin en Gudjonsson geven in 2004 een mooi overzicht van de literatuur over de oorzaken van valse bekentenissen.³⁵ Zij bespreken: persoonlijke risicofactoren (gelegen in de persoon van de verdachte) en situationele risicofactoren (zoals de verschillende verhoormethoden en het feit dat de verdachten van hun vrijheid zijn beroofd). Met name verdachten die (extreem) gevoelig zijn voor sociale druk hebben eerder de neiging een valse bekentenis af te leggen. Een andere groep die een groot gevaar loopt om een valse bekentenis af te leggen, betreft de mensen die ontvankelijk zijn voor suggestie. Hun geheugen kan worden gemanipuleerd door misleidende vragen en negatieve feedback. Ina Post valt met haar bekentenissen volgens gerechtshof 's-Hertogenbosch in deze groep.³⁶

Daarnaast zijn er nog twee belangrijke ontvankelijke groepen: diegenen met een verstandelijke beperking en jongeren.³⁷

Nu moet u niet denken dat het u niet zal overkomen. U valt immers niet in de hier geschetste groep van 'ontvankelijke personen'. U studeert of heeft een prima baan en staat vol zelfvertrouwen in de samenleving.

Kassin en Keichel hebben in 1996 een onderzoek gedaan waarbij de context van een politieverhoorsituatie vrij dicht werd benaderd.³⁸ Vijfenzestig studenten namen deel aan een reactietijd-experiment op een computer. Zij doorliepen het onderzoek in tweetallen (de tweede persoon was in werkelijkheid betrokken bij het experiment). Voor aanvang van het onderzoek werd benadrukt dat het verboden was om de altoets in te drukken, omdat dat zou leiden tot het vastlopen van de computer. U begrijpt het al: enkele minuten na aanvang van het onderzoek begaf de computer het. De projectleider kwam vervolgens de kamer binnen en beschuldigde de proefpersoon ervan de altoets te hebben ingedrukt. Daarna werd de proefpersoon gevraagd om een bekentenis te ondertekenen die inhield dat hij de altoets had ingedrukt en dat hij verantwoordelijk was voor alle eventuele ontstane schade als gevolg van het crashen van de computer. Van de 75 deelnemers ondertekende uiteindelijk 69% deze schuldbekentenis. Gevraagd naar de reden gaf 28% aan te denken dat zij inderdaad de altoets hadden ingedrukt; 9% gaf daar zelfs een reden bij (ik was moe,

heb een zware nacht gehad, lette niet op'). Voor alle duidelijkheid: geen van de proefpersonen had de altoets aangeraakt. Toch waren de verschillen tussen de groepen groot.

<i>Form of influence</i>	No witness		Witness	
	Slow pace	Fast pace	Slow pace	Fast pace
Compliance	35	65	89	100
Internalization	0	12	44	65
Confabulation	0	0	6	35

Table 1. *Percentage of subjects in each cell who exhibited the three forms of influence*

In groep 1 ondertekende 35% de schuldbekentenis en dit liep zelfs op tot 100% in groep 4, waar de snelheid was opgevoerd en de andere deelnemer (maar in werkelijkheid een handlanger) verklaarde gezien te hebben dat de altoets daadwerkelijk werd ingedrukt.

Horselenberg, Merckelbach en Josephs hebben dit experiment in 2003 in Nederland herhaald met 34 vrouwelijke psychologiestudenten.³⁹ Zij kwamen zelfs tot nog hogere resultaten (resp. 82%, 42% en 58%) terwijl zij het experiment zelfs nog iets hadden gewijzigd door aan de schuldbekentenis een financiële consequentie te koppelen.

Nu is het ondertekenen van een schuldbekentenis iets anders dan het bekennen van een moord of een ander ernstig strafbaar feit, maar het gaat om het idee dat mensen kunnen worden gemanipuleerd in het ondertekenen van een valse bekentenis.

Ongeacht de persoon van de verdachte kan langdurig verhoren leiden tot een valse bekentenis. Langdurig verhoren gaat immers meestal gepaard met een verhoogde mate van stress, angst en vermoedheid bij de verdachte, waardoor hij vatbaar wordt voor het afleggen van een valse bekentenis. Ook stress door de verhoorsituatie zelf kan leiden tot gedwongen valse bekentenissen. Deze stress komt door de vreemde omgeving, onzekerheid over wat er gaat gebeuren, gevoelens van machteloosheid, vermoedheid en gespannenheid. Het afleggen van een valse bekentenis zorgt ervoor dat de ondervraging stopt en de stress dus afneemt. Wanneer dat doel bereikt is, wordt de bekentenis weer ingetrokken. Valse verklaringen kunnen uiteraard ook voortkomen vanuit de druk die door de familie wordt opgelegd of door een (criminele) organisatie waarvan de verdachte deel uitmaakt.

Ook bepaalde verhoortechnieken en verhoorsituaties verhogen de kans op een valse bekentenis, zoals: maximalisatie (het confronteren met niet bestaand bewijsmateriaal, het overdrijven van het bewijs, dreigen met gevolgen als niet

wordt bekend, intimidatie) maar ook minimalisatie (het minimaliseren van de misdaad en de gevolgen) en manipulatie (inspelen op het geweten en vleien).⁴⁰

Een tweede reden om op vormverzuimen te reageren, heeft te maken met het (rechts)doel dat men daarmee wil bereiken. Met bestraffing van vormverzuimen zijn belangrijke doeleinden gemoeid, namelijk: normdemonstratie, preventie, genoegdoening en ook een vorm van vergelding.⁴¹ Deze doelen komen overeen met de doelen die gelden bij het sanctioneren van strafbare feiten. In het strafrecht staat vergelding echter nog steeds centraal, terwijl sancties op vormverzuimen voornamelijk tot doel hebben normconform gedrag af te dwingen van degenen die belast zijn met de opsporing van strafbare feiten.

Vanuit deze doelen zijn er (ten minste) twee theoretische redenen te geven die onderbouwen waarom vormverzuimen moeten worden gesanctioneerd. Men kan uitgaan van de in artikel 1 Sv neergelegde rechtsstaatgedachte dat (ook) de overheid zich aan de wet moet houden of van de fundamentele rechten van de verdachte.⁴²

In het eerste geval zijn de sancties op vormverzuimen manieren om te reageren op onjuist overheidsoptreden als zodanig. Centraal in het concept van de rechtsstaat staat de gedachte dat ook de overheid zich dient te houden aan de regels. Indien de overheid dat niet doet, moet daarop een sanctie volgen, want anders wordt afbreuk gedaan aan die regels.⁴³ Als eerste kan dan worden gewezen op het reparatieargument. De overheid dient niet te profiteren van hetgeen met onrechtmatig handelen is verkregen. Daarnaast kan worden gewezen op het demonstratieargument. Zo wordt het publiek op onmiskenbare wijze gedemonstreerd dat de overheid zichzelf ook aan de regels moet houden. Verder kan worden gewezen op het preventieargument. Als men vormverzuimen wil voorkomen, is het effectief om met een directe sanctie te reageren. Een volgende keer zullen opsporingsdiensten en het Openbaar Ministerie willen voorkomen dat een dergelijke sanctie wordt uitgesproken.

In het tweede geval beschouwt men het aan de strafrechter voorleggen van vormverzuimen waarbij inbreuken zijn gemaakt op rechten van de verdachte, als een uitoefening van zijn recht op compensatie. Niet het perspectief van de rechtsstaat maar dat van de subjectieve rechten van de burger staat dan voorop, zoals zijn recht om niet te worden gefolterd, zijn recht op een eerlijk proces en zijn recht op privacy en dus zijn recht op compensatie als daar een inbreuk op wordt gemaakt.

Reacties op vormverzuimen

Als door het verzuimen van vormen die bij het verhoor in acht moeten worden genomen de verklaring van de verdachte onbetrouwbaar is geworden,

moet dit leiden tot bewijsuitsluiting. Indien er sprake is van het fabriceren van (onbetrouwbaar) bewijs (door het knippen en plakken) dient dit zelfs te leiden tot het niet ontvankelijk verklaren van het Openbaar Ministerie. Maar hoe zit het als die verklaring niet onbetrouwbaar is maar wel op onrechtmatige wijze is verkregen?

Tot de jaren zeventig van de vorige eeuw leidde onregelmatigheden in de voorfase niet tot processuele consequenties als daardoor de betrouwbaarheid van het bewijs niet was beïnvloed. Als een opsporingsambtenaar bewijs had vergaard op een wijze die in strijd was met de wettelijke regeling leidde een dergelijke klacht eventueel tot een tuchtrechtelijk optreden tegen deze opsporingsambtenaar. Maar in het strafproces had zo'n klacht geen zin.

De omslag kwam in het Bloedproef II-arrest.⁴⁴ Er was bloed afgenomen van een persoon die werd verdacht van het rijden onder invloed, zonder dat daarvoor toestemming was gegeven. In die tijd bestond er nog geen bevoegdheid om bloed tegen de wil van betrokkenen af te nemen voor nader onderzoek. De Hoge Raad oordeelde 'dat het met de strekking van het WvSv, in het bijzonder met de daarin aan den verd. toegekende waarborgen, onverenigbaar zou zijn, indien de rechter tot het bewijs zou doen medewerken de resultaten van een bloedonderzoek ook in gevallen waarin, bij gebreke van toestemming van de verdachte het afnemen van bloed als een onrechtmatige aantasting van diens lichamelijke integriteit moet worden beschouwd'. Het arrest was mede daarom opmerkelijk, niet omdat de betrouwbaarheid van de resultaten in het geding was noch het feit dat betrokkene niet dronken zou zijn geweest, maar louter vanwege de behoorlijkheid van de bewijsvergaring. De overheid had de resultaten van het onderzoek onrechtmatig verkregen en daarom mochten ze niet worden gebruikt als bewijs. De grondslag voor de bewijsuitsluiting ligt nadrukkelijk in de strekking van het Wetboek van Strafvordering. In een rechtsstaat mag een rechter geen gebruikmaken van onrechtmatig verkregen bewijs. Ook ongeoorloofde druk tijdens een verhoor moet volgens de Hoge Raad leiden tot uitsluiting van de in dat verhoor afgelegde verklaring, ook als die verklaring betrouwbaar is.⁴⁵ De verdachte stelde in deze zaak dat zij alleen een verklaring had afgelegd omdat de politie haar had verteld dat zij pas daarna naar huis zou mogen. Gegrondbevinding van dit verweer zou – aldus de Hoge Raad – hebben moeten leiden tot uitsluiting van deze verklaring.

Toen de sancties die de rechter hanteert bij onregelmatigheden – waarbij de betrouwbaarheid van het bewijs niet is aangetast – vaste vorm hadden gekregen, was het de taak van de wetgever om deze sancties te voorzien van een wettelijke basis. De Commissie Moons bracht daarover een advies uit en daarna, in 1995, werd artikel 359a Sv geïntroduceerd.

Artikel 359a Sv

Artikel 359a Sv luidt als volgt:

1. De rechtbank kan, indien blijkt dat bij het voorbereidend onderzoek vormen zijn verzuimd die niet meer kunnen worden hersteld en de rechtsgevolgen hiervan niet uit de wet blijken, bepalen dat:
 - a. de hoogte van de straf in verhouding tot de ernst van het verzuim, zal worden verlaagd, indien het door het verzuim veroorzaakte nadeel langs deze weg kan worden gecompenseerd;
 - b. de resultaten van het onderzoek die door het verzuim zijn verkregen, niet mogen bijdragen aan het bewijs van het te laste gelegde feit;
 - c. het Openbaar Ministerie niet ontvankelijk is, indien door het verzuim geen sprake kan zijn van een behandeling van de zaak die aan de beginselen van een behoorlijke procesorde voldoet.
2. Bij de toepassing van het eerste lid, houdt de rechtbank rekening met het belang dat het geschonden voorschrift dient, de ernst van het verzuim en het nadeel dat daardoor wordt veroorzaakt.

De open norm van dit artikel heeft uiteindelijk geleid tot het standaardarrest van de Hoge Raad van 30 maart 2004 (NJ 2004, 376). Het arrest is in de eerste plaats een samenvatting van de talrijke arresten van de Hoge Raad op het terrein van artikel 359a Sv sinds de inwerkingtreding van dit artikel. De Hoge Raad herhaalt in het onderhavige arrest nog eens dat artikel 359a Sv uitsluitend betrekking heeft op onherstelbare vormverzuimen. Ingeval het vormverzuim is hersteld of alsnog kan worden hersteld, is deze bepaling niet van toepassing.⁴⁶

De Hoge Raad geeft in het arrest een belangrijke relativering aan: Indien het niet de verdachte is die door de niet-naleving van het voorschrift is getroffen in het belang dat de overtreden norm beoogt te beschermen, hoeft in de te berechten zaak als regel geen rechtsgevolg te worden verbonden aan het verzuim. De consequentie van deze relativering mag duidelijk zijn. De rechtsstaatsgedachte staat niet meer op de voorgrond als het op sanctioneren van vormverzuimen aankomt.

Sancties

De Hoge Raad stelt nadrukkelijk dat artikel 359a Sv is geformuleerd als bevoegdheid en niet als een plicht. Er bestaat dus nog een vierde mogelijkheid: namelijk constateren dat er sprake is van een onherstelbaar vormverzuim zonder daar een rechtsgevolg aan te verbinden. Deze vier mogelijke sancties krijgen hun eigen criterium. Een sanctie volgt als aan dat criterium is voldaan.

Met de vaststelling dat artikel 359a Sv is geformuleerd als bevoegdheid en niet als een plicht lijkt de Hoge Raad ook een volgorde na te streven: de feitenrechter moet eerst beoordelen of met een constatering kan worden volstaan. Als dat gezien de beoordelingsfactoren van lid 2 niet volstaat, zal eerst moeten worden gekeken of met strafvermindering kan worden volstaan, vervolgens of bewijsuitsluiting moet worden toegepast en tot slot of de niet-ontvankelijkheid van het Openbaar Ministerie moet worden uitgesproken.

Dat dit inderdaad de bedoeling is, blijkt uit latere jurisprudentie. De Hoge Raad overwoog op 22 december 2009 (LJN BJ9895) nadrukkelijk 'dat 's Hofs oordeel dat dit verzuim tot bewijsuitsluiting van de aangetroffen voorwerpen diende te leiden, ontoereikend was gemotiveerd, nu niet bleek dat het Hof rekening had gehouden met het belang van het geschonden voorschrift, de ernst van het verzuim en het daardoor veroorzaakte nadeel'. Dat oordeel had kennelijk tot een lichtere sanctie moeten leiden.

Constateren zonder rechtsgevolg

Constateren van een vormverzuim zonder daaraan een rechtsgevolg te verbinden, komt als 'sanctie' aan de orde indien de beoordelingsfactoren van lid 2 geen aanleiding geven om een concreet rechtsgevolg aan dit verzuim te verbinden.

Ten aanzien van (onrechtmatige) politieverhoren lijkt de gang van zaken bij de Purmerendse kindermoordzaak de nieuwe standaard te worden.⁴⁷ Als niet aannemelijk is geworden dat de afgelegde verklaring (de bekentenis) mede is voortgekomen uit ontoelaatbare verhoormethoden en ook niet gezegd kan worden dat die verklaringen niet in vrijheid zijn afgelegd, hoeft aan de toepassing van de op zichzelf onbehoorlijke verhoormethoden geen (verdergaande) sanctie te worden verbonden dan de constatering dat ontoelaatbare verhoormethoden zijn toegepast.

Strafvermindering

Strafvermindering komt volgens de Hoge Raad slechts in aanmerking, indien aannemelijk is dat (a) de verdachte daadwerkelijk nadeel heeft ondervonden, (b) dit nadeel is veroorzaakt door het verzuim, (c) het nadeel geschikt is voor compensatie door middel van strafvermindering, en (d) strafvermindering ook in het licht van het belang van het geschonden voorschrift en de ernst van het verzuim gerechtvaardigd is.

Ten aanzien van politieverhoren heeft de Hoge Raad deze sanctie al vroeg onder de aandacht van de rechter gebracht. In het arrest dat bekendheid heeft gekregen als Zaansverhoor II oordeelde de Hoge Raad dat Hof's oordeel dat er geen grond bestond om de hoogte van de straf te verlagen niet zonder meer begrijpelijk is, in aanmerking genomen hetgeen het Hof feitelijk had vastgesteld.⁴⁸ Het Hof had namelijk vastgesteld dat de verdachte een stuk papier is voorgehouden waarop de namen van de kinderen van de verdachte waren geschreven en een foto van het lijk van het slachtoffer was geplakt. De politie zou hem in strijd met de waarheid hebben voorgehouden dat hij in Turkije gezocht werd in verband met 16 kg heroïne, dat de andere verdachte wel praatte, dat hij 30 jaar gevangenisstraf zou kunnen krijgen, dat hij zich op enig moment tegenover 'de organisatie' zou moeten verantwoorden en dat dan 'het licht zou uitgaan'. Bovendien had de politie getracht een wig te drijven tussen de verdachte en de raadsman door te suggereren dat deze laatste niet de belangen van de verdachte maar die van 'de organisatie' waartoe de verdachte zou behoren, zou dienen. Deze handelingen overschrijden de grenzen van een behoorlijke opsporing. Volgens de Hoge Raad komt strafvermindering onder deze omstandigheden echter wel degelijk in aanmerking.

Met betrekking tot deze zaak zou nog kunnen worden beweerd dat bewijsuitsluiting niet mogelijk was omdat de verdachte geen verklaring had afgelegd. In de volgende zaak was dat echter anders, want daar had de verdachte wel degelijk bekend, en wel nadat hem was beloofd dat hij en de medeverdachte (zijn toenmalige partner) na zijn bekentenis dadelijk zouden vrijkomen. Het Hof te 's-Hertogenbosch oordeelde dat, gelet op het belang dat het geschonden voorschrift dient, de ernst van het verzuim en het nadeel dat daardoor werd veroorzaakt, strafvermindering voldoende compensatie vormde.⁴⁹

Bewijsuitsluiting

De belangrijkste reden waarom onrechtmatig verkregen bewijs niet als bewijs mag worden gebruikt, heeft te maken met het feit dat door deze onrechtmatigheid de betrouwbaarheid van het bewijs kan zijn aangetast. Artikel 359a Sv is dan echter niet aan de orde. Het onderzoeksmateriaal zal dan immers reeds om die reden door de rechter buiten beschouwing (moeten) worden gelaten. Bij artikel 359a Sv gaat het om betrouwbaar bewijs dat op onrechtmatige wijze is verkregen.

De Hoge Raad geeft in het standaardarrest twee criteria. 'Bewijsuitsluiting kan uitsluitend aan de orde komen indien bewijsmateriaal onrechtmatig is vergaard door het overtreden van een belangrijk (strafvorderlijk) voorschrift of rechtsbeginsel dat bovendien in aanzienlijke mate moet zijn geschonden.'

Een duidelijk voorbeeld van bewijsuitsluiting in relatie tot politieverhoren komt uit de zogenaamde Salduz-problematiek en de standaard die daaruit is voortgekomen. Die houdt in dat een aangehouden verdachte, behoudens uitzonderingen, gelegenheid moet worden geboden vóór het politieverhoor een advocaat te raadplegen en dat hij op dat recht gewezen moet worden; de verdachte heeft echter geen recht op de aanwezigheid van een advocaat bij dat verhoor. Jeugdige verdachten hebben wel recht op bijstand door een advocaat of een andere vertrouwenspersoon tijdens het politieverhoor. Niet-naleving van deze regels zal, ingeval van een verweer terzake, moeten leiden tot bewijsuitsluiting van de verklaringen van de verdachte die zijn afgelegd voordat hij een advocaat kon raadplegen en van het bewijsmateriaal dat is verkregen als rechtstreeks gevolg daarvan.⁵⁰

De enige zaak waarin naar mijn weten sinds het standaardarrest bewijsuitsluiting is gevolgd vanwege de toepassing van onrechtmatige verhoormethoden is de zaak van de rechtbank te Maastricht van 27 oktober 2004 (LJN AR 4661). De rechtbank kwam in die zaak tot haar oordeel vanwege de relatief lange duur van het verhoor (7:30 uur zonder onderbreking) van een vijftienjarige verdachte, welke gebruik wenste te maken van zijn zwijgrecht, in samenhang met het optreden van politieambtenaren, dat de rechtbank als intimiderend kwalificeerde. Bij dat verhoor werd de verdachte in het gezicht geschreeuwd en werd met de vlakke hand op tafel is geslagen.

Niet ontvankelijk OM

Een niet-ontvankelijk verklaring van het Openbaar Ministerie in de vervolging komt, als in artikel 359a Sv voorzien rechtsgevolg, slechts in uitzonderlijke gevallen in aanmerking. Namelijk alleen als het vormverzuim daarin bestaat dat met de opsporing of vervolging belaste ambtenaren ernstig inbreuk hebben gemaakt op beginselen van een behoorlijke procesorde, waardoor doelbewust of met grove veronachtzaming van de belangen van de verdachte tekortgedaan is aan diens recht op een eerlijke behandeling van zijn zaak. In mijn analyse van de jurisprudentie van de afgelopen vijftien jaar, waarin de onrechtmatigheid van het politieverhoor aan de orde wordt gesteld, is slechts in één zaak de niet-ontvankelijkheid van het Openbaar Ministerie uitgesproken. In deze zaak van het gerechtshof Amsterdam hadden verhorende ambtenaren een verdachte met verstandelijke beperkingen voorgehouden dat hij slechts voor ten hoogste drie zaken vervolgd en gestraft zou kunnen worden en dat het voor hem dus zinvol zou zijn om (verder) schoon schip te maken. Het Hof oordeelde dat dit handelen een ernstige schending vormde van het beginsel van een behoorlijke procesorde. Met het doen van deze door het hof als evident

onjuist bestempelde mededeling kon het niet anders zijn dan dat doelbewust tekort werd gedaan aan het recht van de verdachte op een eerlijke behandeling van zijn zaak.⁵¹

Tot voor kort zou ik een verhoor dat gevoerd is in strijd met artikel 3 EVRM (het folterverbod) het klassieke voorbeeld hebben genoemd van een zaak waarin het Openbaar Ministerie niet ontvankelijk wordt verklaard in de vervolging. De recente beoordeling van de zaak Gäfgen door de Grand Chamber van het Europese Hof doet mij echter twijfelen of dat nog wel in alle omstandigheden een passend voorbeeld is.⁵² Het Hof oordeelde in die zaak dat er weliswaar sprake was van een behandeling van de verdachte in strijd met artikel 3 EVRM, maar dat er desondanks geen sprake was van een oneerlijk proces in de zin van artikel 6 EVRM.

Laten we vooropstellen: Gäfgen is geen aardige jongen. Gäfgen, een Duitse rechtenstudent, heeft een 11-jarige jongen vermoord door hem te wurgen, en vervolgens heeft hij de familie van de jongen afgeperst door 1 miljoen euro losgeld te eisen voor zijn vrijlating. Hij werd op het vliegveld van Frankfurt gepakt toen hij met een deel van het losgeld wilde vluchten. Om de jongen – van wie men dacht dat hij nog in leven was maar wel in acuut levensgevaar verkeerde – te vinden, gaf een plaatsvervangend chef van politie de verhorende politieagent de opdracht om Gäfgen te dreigen met foltering en als dat niet zou werken Gäfgen desnoods daadwerkelijk te folteren. Het folteren moest plaatsvinden onder medisch toezicht, zonder dat het sporen zou achterlaten. Een speciaal daarvoor getrainde politieman zou daarvoor speciaal worden overgevlogen per helikopter. Een politiearts had te kennen gegeven dat hij op de uitvoering van deze opdracht zou toezien. Politie E. dreigde Gäfgen vervolgens met foltering en gaf bovendien aan dat een waarheidsserum zou worden toegediend. Na tien minuten vertelde Gäfgen waar het lijk van de jongen begraven lag.

Het Europese Hof oordeelde dat er bij deze aanpak sprake was geweest van een onmenselijke behandeling die grenst aan foltering, en dat er dus in strijd met artikel 3 EVRM was gehandeld. Vervolgens werd er geoordeeld over de schending van artikel 6 EVRM. Had Gäfgen een eerlijk proces gehad? Gäfgen was immers, ondanks de schending van artikel 3 EVRM in zijn zaak, veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf. Voor deze veroordeling had de Duitse rechter, aldus het Europese Hof, geen gebruikgemaakt van de eerste bekentenis van Gäfgen, maar wel van het forensische bewijs (*real evidence*) dat direct voortvloeide uit die verklaring, zoals de vondst van het lijk, het autopsierapport met daarin de doodsoorzaak (verwuring) en bandensporen van de auto van Gäfgen in de onmiddellijke omgeving van de vindplaats van het lijk. Daarnaast had de Duitse rechter voor het bewijs gebruikgemaakt van de bekentenis

die Gäfgen op de zitting had afgelegd en waarin hij zijn spijt had betuigd over zijn daden.

Het Europese Hof oordeelde dat de veroordeling door de Duitse rechter was gebaseerd op deze laatste bekentenis en niet op het gewraakte forensische bewijs; dat zou louter gebruikt zijn om zijn bekentenis te verifiëren. Er was volgens het Hof sprake van een breuk in de causale keten, leidend van de onrechtmatige verhoormethode naar de veroordeling, in relatie tot het gewraakte forensische bewijs.⁵³

De boodschap is duidelijk: op het onrechtmatig toepassen van verhoormethoden volgt niet altijd meer een sanctie, en in die gevallen waarin wel een sanctie volgt, kan niet altijd worden volgehouden dat daarmee normconform gedrag bij opsporingsambtenaren wordt afgedwongen, met alle gevolgen van dien, ook met betrekking tot de betrouwbaarheid van de verklaringen die op die wijze zijn verkregen.

Op welke punten kan dit systeem worden verbeterd en welke uitgangspunten moeten hierbij gelden?

Ook ik ben het met de Commissie Moons en de toenmalige minister van Justitie eens dat de rechter de in concreto in het geding zijnde belangen beter kan afwegen dan de wetgever en – binnen de door de wetgever gestelde grenzen – de gevolgen ervan kan bepalen. Artikel 359a Sv hoeft wat mij betreft dus ook niet te worden gewijzigd. De Hoge Raad zal desnoods door middel van didactische arresten corrigerend moeten optreden en zal moeten aangeven welke sanctie bij welk vormverzuim past indien daar onduidelijkheid over bestaat. Dan moet deze standaard echter wel regelmatig onder de loep worden genomen, zeker als blijkt dat ernstige vormverzuimen niet leiden tot strafprocesrechtelijke sancties en het strafrechtelijke systeem andere sancties – zoals disciplinaire sancties – niet effectief kan afdwingen.

Gebleken is dat de rechter met sommige vormverzuimen niet kan omgaan. Op sommige ernstige vormverzuimen volgt immers geen sanctie. Dat betekent dat de wetgever weer aan zet is. De wetgever zal het gat dat de rechter heeft laten vallen moeten opvullen, als we tenminste nog waarde hechten aan de rechtsstaatgedachte alsook aan de waarheidsvinding. Die zijn immers onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Soms moet ook een jurist met praktische oplossingen komen. Hoe kan nu een verhoor als dat van de Purmerendse kindermoord, waarmee ik mijn oratie ben begonnen, effectief worden voorkomen? De meeste van u weten al waar ik naartoe wil. Door een advocaat bij zulke verhoren toe te laten. Ik heb voldoende verhoren waarbij een advocaat aanwezig was, bijgewoond om met

enige zekerheid te kunnen stellen dat het verhoor bij de Purmerendse kindermoordzaak anders zou zijn verlopen als daarbij een advocaat aanwezig zou zijn geweest.

De Purmerendse kindermoordzaak laat tevens zien dat bij verhoren in dit soort zaken niet kan worden volstaan met een audiovisuele registratie. Deze registratie heeft immers niet kunnen voorkomen dat dit verhoor op deze wijze heeft plaatsgevonden.

Of de advocaat ook daadwerkelijk bij het politieverhoor zal worden toegelaten, blijft nog (even) de vraag. Deze politieke beslissing – de minister heeft immers uit de Straatsburgse jurisprudentie nog geen dwingende verplichting willen afleiden – laat nog even op zich wachten en zal waarschijnlijk negatief uitpakken. Dat komt echter neer een kwestie van tijd. Uit de laatste arresten uit Straatsburg over dit onderwerp lijkt zich duidelijk af te tekenen dat met *access to a lawyer* (uit art. 6 EVRM) aanwezigheid bij het politieverhoor wordt bedoeld. In de zaak-Pishchalnikov tegen Rusland (september 2009) wordt, als de feitelijke toedracht wordt getoetst aan de daarvoor gegeven uitgangspunten, voortdurend gesproken van ‘during interrogation’.⁵⁴ Dat gebeurt het meest expliciet als het Hof de ‘waiver of the right to counsel’ bespreekt. Tot twee keer toe heeft het Hof expliciet het recht op bijstand van een advocaat tijdens een politieverhoor ter sprake gebracht.⁵⁵ In het arrest-Dayanan tegen Turkije omschrijft het Europese hof nauwkeurig wat het recht op bijstand dient in te houden, zelfs bij de eerste raadpleging van een advocaat voorafgaand aan het verhoor: er moet ruimte zijn om de zaak en de wijze van verdediging te bespreken, te zoeken naar ontlastend bewijsmateriaal, de detentieomstandigheden te controleren en in verwarring verkerende verdachten bij te staan.⁵⁶ De nadrukkelijke verwijzing naar de bijstand van een advocaat ten behoeve van verwarde verdachten, die immers juist tijdens het politieverhoor in een kwetsbare positie verkeren, brengt Schalken in zijn noot onder dit arrest tot de conclusie dat het recht op bijstand ook betekent recht op rechtsbijstand tijdens het verhoor. Ook de overwegingen van het Europese Hof in de zaken Baran en Hun tegen Turkije (mei 2010) wijzen in die richting.⁵⁷ Het Hof stelt dat Baran ‘made statements (...) in the absence of her lawyer’ (§ 69), om vervolgens te concluderen dat er sprake is van strijd met artikel 6 EVRM. Ook in de zaak Lopata tegen Rusland (juli 2010) wordt nadrukkelijk gesproken van het niet aanwezig zijn van een advocaat bij het politieverhoor, om vervolgens over te gaan tot een schending van artikel 6 EVRM.⁵⁸

Hoe moet een regeling waarbij de advocaat toegang krijgt tot het politieverhoor er dan uitzien? Het heeft mijn voorkeur om gebruik te maken van de ervaringen die inmiddels zijn opgedaan met het consultatierecht en met het experiment-Raadsman bij politieverhoor. Een toekomstige regeling zou er dan als volgt uit kunnen zien. In die gevallen waarin nu een consultatierecht geldt,

wordt dit consultatierecht gecompleteerd met het recht op aanwezigheid van de raadsman bij het politieverhoor. In de zaken met minderjarige verdachten in de leeftijd van twaalf tot en met vijftien jaar blijft de bestaande regeling ongewijzigd. Ten aanzien van verdachten met een verstandelijke beperking of cognitieve stoornis zal het recht moeten worden uitgebreid tot zaken die betrekking hebben op misdrijven waarbij voorlopige hechtenis toegelaten is.⁵⁹ Daarnaast krijgt de advocaat dezelfde (rechts)positie als in het experiment-Raadsman bij het politieverhoor, maar wel met een belangrijke uitbreiding: ook hij moet, net als de verdachte, het recht krijgen om tijdens het verhoor te verzoeken om overleg.

In de praktijk ziet het er dan als volgt uit. De hulpofficier van justitie moet de verdachte bij de voorgeleiding mededelen dat hij bij zijn politieverhoren bijstand kan krijgen van een advocaat, tenzij hij daar geen prijs op stelt. Dat recht moet geen illusie zijn. Het verhoor mag daarom niet eerder beginnen dan nadat de advocaat twee uur de gelegenheid heeft gekregen naar het politiebureau te komen, en de verdachte op zijn beurt gedurende een half uur voorafgaand aan het verhoor de gelegenheid heeft gekregen vertrouwelijk met de advocaat te spreken.⁶⁰ Indien de verdachte te kennen geeft geen prijs te stellen op bijstand van een advocaat, moet de hulpofficier van justitie hem vertellen dat hij die wens te kennen moet geven aan de advocaat die wordt ingezet door de piketcentrale. Het politiekorps organiseert een adequate telefonische alarmering van de piketcentrale over het voorgenomen verdachtenverhoor.

Nu komt een gevoelig punt: de opstelling in de verhoorkamer. De advocaat mag zich wat mij betreft niet bemoeien met het verhoor. Het verhoor is en blijft een opsporingsmethode. De advocaat moet zelfs enige fysieke afstand van zijn cliënt bewaren, zodanig dat er geen fysiek contact of oogcontact met de verdachte kan plaatsvinden. De advocaat moet wel zicht hebben op de interactie tussen de verdachte en de verhoorders. Deze regel uit het experiment-Raadsman bij politieverhoor wordt door mij overgenomen. Dat betekent dat de advocaat geen vragen beantwoordt die aan de verdachte worden gesteld en ook geen opmerkingen maakt ten aanzien van de aard en inhoud van de door de verhoorders gestelde vragen. De advocaat mag de verhoorders er wel op wijzen wanneer zij naar zijn mening het pressieverbod overtreden. De verdachte mag zich bovendien niet richten tot zijn advocaat. Als hij zich met zijn advocaat wil verstaan, dan moet hij dit verzoek richten aan de verhoorders. De verhoorders bepalen of ze dat verzoek al of niet inwilligen. Hetzelfde geldt voor de advocaat. Als hij zich wil richten tot zijn cliënt zal hij dat moeten verzoeken aan de verhoorders. Ook hier bepalen de verhoorders of zij dat verzoek inwilligen. Het verhoor wordt bij proces-verbaal vastgelegd. De advocaat krijgt gescheiden aan het einde van het verhoor de gelegenheid om opmerkingen, aanmerkingen of kanttekeningen over het verhoor, het proces-verbaal en

de registratie naar voren te brengen, naar aanleiding waarvan het proces-verbaal kan worden aangepast. De eventuele verschillen van inzicht tussen verhoorders en advocaat worden vastgelegd bij afzonderlijk proces-verbaal.

Deze regeling geeft meer armslag dan het op het eerste gezicht lijkt: de open norm van het pressieverbod geeft de advocaat voldoende ruimte om in bijna elke situatie te kunnen optreden indien hij dit wenst. Bovendien biedt de mogelijkheid om tijdens het verhoor te verzoeken om overleg, een belangrijke tweede mogelijkheid om tijdens het verhoor te kunnen optreden. Tot slot geeft het recht om commentaar te mogen leveren op het proces-verbaal van het verhoor een derde mogelijkheid om invloed uit te oefenen op de inhoud en uitkomst van het verhoor.

Hiermee wordt enerzijds voldaan aan de Straatsburgse eis dat er ook inhoud wordt gegeven aan het recht op bijstand door de het inschakelen van een advocaat,⁶¹ terwijl anderzijds rekening wordt gehouden met het algemeen belang dat gediend wordt met het opsporen, vervolgen en berechten van strafbare feiten.

Dankwoord

Aangekomen bij het eind van mijn oratie, wil ik graag een aantal mensen bedanken.

Ik dank het College van Bestuur en het bestuur van de faculteit der Rechtsgeleerdheid, in het bijzonder de decaan, voor het in mij gestelde vertrouwen.

Beste studenten, ik ben blij dat ik jullie in zulke groten getale heb weten te verleiden tot het bijwonen van deze bijzondere plechtigheid. Mijn doel was om meer studenten naar oraties te lokken. Dat is aardig gelukt. Ik dank jullie voor je komst. Tot volgende week.

Een bijzonder woord van dank gaat uit naar Richard de Mulder en Elly Rood. Zij zijn degenen die mij mijn eerste contract in het universitair onderwijs hebben aangeboden. Ik geloof niet dat ik hun vertrouwen heb beschaamd.

Mijn leermeesters Louk Hulsman en Segio Politoff, beiden helaas vorig jaar overleden. Met de eerste heb ik het drugsbeleid in Nederland, België, Duitsland, Engeland en Schotland onderzocht, een passie die mij nooit meer heeft verlaten. Zijn abolitionistisch perspectief blijft een belangrijk richtpunt in mijn werk. Sergio Politoff was mijn eerste baas. Als zijn student-assistent heb ik de eerste stappen gezet in mijn wetenschappelijke loopbaan. Met zijn ideeën over 'schuld' en de 'Unzumtbaarheid' (door mij slecht vertaald als 'onvergbaarheid') val ik mijn studenten nog steeds lastig.

Mijn dank gaat verder uit naar:

Mijn promotor Hans de Doelder, en al mij overige ex-collega's uit Rotterdam. Wat heb ik een geweldige tijd in jullie midden gehad en wat ben ik blij dat jullie in zo grote getale hier aanwezig zijn.

Mijn collega's aan de UvA. Ik verheug me nu al op de geweldige tijd die ik in jullie midden zal hebben.

Mijn sectie strafrecht aan de UvA. We hebben het afgelopen jaar een troepenjaar gehad en zijn daar uitstekend doorheen gekomen. Jullie hebben laten zien dat met een groep (jonge) enthousiaste mensen heel veel kan worden bereikt. Dat geeft alle vertrouwen in de toekomst.

Mijn burens. Wat wonen we toch in een geweldige buurt, en wisten jullie dat in onze straat de meeste hoogleraren van de juridische faculteit van de UvA wonen ... in Rotterdam.

Mijn ouders. Zonder jullie levenslange steun was ik hier natuurlijk nooit gekomen.

Ella, Daan en Max. Wat een geweldige stel; dat groeit maar en dat bloeit maar. Jullie zijn allang niet meer tevreden te stellen met een lolly, en daar ben ik trots op.

Tot slot Roly, voor jou schieten woorden tekort. Vandaar heel veel dikke zoenen.

Ik wil afsluiten met het volgende. Hoewel Amsterdam een fantastische stad is om in te werken, is er toch maar een ding dat een Rotterdammer het mooiste aan Mokum vindt: dat's de laatste trein naar Rotterdam, dat weet het kleinste kind.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Rechtbank Haarlem 9 november 2007, LJN BB7483.
2. Gerechtshof Amsterdam 26 februari 2010, LJN BL5731.
3. Zie ook het EHRM in de zaak Gäfgen. Het Hof heeft het daar over ‘different competing rights and interests’. Aan de ene kant het recht van het slachtoffer en de samenleving op de vervolging en berechting van ‘criminelen’ en aan de andere kant ‘a vital public interest in perserving the integrity of the judicial process and thus the values of civilised societies founded upon the rule of law’ (Gäfgen t. Duitsland, EHRM, 1 juni 2010, nr. 22978/05, § 175).
4. Opsporingsambtenaren zijn zich daarvan terdege bewust. Zie het standaard opleidingsboek over verhoren: Adri van Amelsvoort, Imke Rispens, Henny Grolman, *Handleiding verhoor*, 2007, p. 39 en 40.
5. MvT op het ontwerp van wet tot vaststelling van het Wetboek van Strafvordering, zitting 1913-1914, 286, p. 41.
6. V. Mul en E.J.V. Pols, *Zaans verhoren: een vervolghverhaal*, *Trema*, 1999, p. 131.
7. Verder is in artikel 14 van het IVBPR nog een alternatieve formulering van het in artikel 29 Sv bepaalde gegeven: niemand mag worden gedwongen tegen zichzelf te getuigen of een bekentenis af te leggen.
8. John Murray t. Verenigd Koninkrijk, 8 februari 1996, nr. 18731/91, §45, Saunders t. Verenigd Koninkrijk, 17 december 1996, nr. 19187/91, §39, Funke t. Frankrijk, 25 februari 1993, Series A no. 256-A, §44 en Pishchalnikov t. Rusland, EHRM 24 september 2009, NJ 2010, 91, §71.
9. Gerechtshof Arnhem 12 december 2000, LJN AA8995, Rechtbank Dordrecht 30 september 2003, LJN AL3225, Rechtbank Maastricht 27 oktober 2004, LJN AR4661, Rechtbank Amsterdam 17 maart 2005, LJN AT0873, Rechtbank Haarlem 9 november 2007, LJN BB7483, Rechtbank Groningen 10 april 2008, LJN BC9249. Ook het EHRM doet dat. Zie bijv. Gäfgen t. Duitsland, EHRM 1 juni 2010, nr. 22978/05.
10. Rechtbank Haarlem 9 november 2007, LJN BB7483.
11. In de Aanwijzing auditief en audiovisueel registreren van verhoren van aangevers, getuigen en verdachten (Stcrt. 2010, nr. 11885) is opgenomen wanneer er een verplichting geldt om verhoren vast te leggen. Tot 1 oktober 2010 hadden alle politiekorpsen echter een ontheffing van deze verplichting gekregen. Vanaf 1 oktober 2010 is een aanvullende ontheffing verleend aan de korpsen: Amsterdam-Amsteland, Kennemerland, Noord-Holland Noord, Rotterdam-Rijnmond en Zuid-Holland Zuid (Stcrt. 2010). Wanneer de Aanwijzing voor deze korpsen ingaat is nog niet bekend.
12. In het opleidingsboek *Handleiding verhoor* (p. 109-110) staat dat van elk verhoor een proces-verbaal wordt opgemaakt in de vorm van een samenvatting. Slechts in bijzondere situaties en op uitdrukkelijk verzoek van de officier van justitie of rechter-commissaris wordt het verhoor woordelijk uitgewerkt. Het wetsvoorstel Wijziging van het Wetboek van Strafvordering in verband met de herziening van de

- regels inzake de processtukken, de verslaglegging door de opsporingsambtenaar en enkele andere onderwerpen (32 468) brengt hierin geen verandering.
13. Zie bijv. K. Gerritsen, (on)duidelijkheden rondom ongeoorloofde pressie in het verdachtenverhoor, *AA* 2000, p. 229 e.v., T. Blom, Rechtsvraag Raadsman bij politieverhoor *AA* 2010, p. 291-292, L. Stevens en W.J. Verhoeven, *Raadsman bij politieverhoor. Invloed op politie en verdachte*, 2010.
 14. Verdrag tegen foltering en andere wrede, onmenselijke en ontorende behandeling of bestraffing, New York, 10 december 1984, Trb. 1995, 91.
 15. Europees Verdrag ter voorkoming van foltering en onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing, Straatsburg, 26 november 1987, Trb. 1988, 19.
 16. Gäfgen t. Duitsland, o.c. §117.
 17. HR 27 november 1984, *DD* 15 (1985), 85.146.
 18. HR 9 juni 1987, *NJB* 1987, nr. 248, p. 1040.
 19. HR 15 januari 1985, *DD* 15 (1985) 85.201.
 20. Rechtbank Dordrecht 30 september 2003, LJN AL3225, Rechtbank Breda 4 oktober 2004, LJN AR3188.
 21. Zoals het dreigen met inverzekeringstelling bij een zwijgende verdachte die ook zijn identiteit niet wenst prijs te geven (HR 18 februari 1986, *NJ* 1986, 695).
 22. Rechtbank Groningen 10 april 2008, LJN BC9249.
 23. HR 9 mei 2000, *NJ* 2000, 521, m.nt. YB.
 24. Gerechtshof 's-Hertogenbosch 14 december 2007, LJN BC0227.
 25. HR 19 april 1988, *NJ* 1989, 15 en art. 226g e.v. Sv.
 26. Rechtbank Haarlem 9 november 2007, LJN BB7483.
 27. Gerechtshof 's-Hertogenbosch 4 maart 2008, LJN BC5638. Aan de verdachte [van brandstichting] werd gevraagd wat hij bij Karwei had gekocht. Het antwoord van de verdachte was dat hij alleen lampjes had gekocht. Vervolgens werd gevraagd of de verdachte zeker wist dat hij geen brandbare middelen had gekocht. De verdachte ontkende en voerde toen aan zeker geen benzine te hebben gekocht. De reactie hierop van de verhorende verbalisanten was dat dit daderkennis was. Verder is door de verbalisanten herhaaldelijk op een bijkans manipulatieve wijze benadrukt dat de verdachte psychisch ziek zou zijn. Zo hield een van de verbalisanten de verdachte, nadat deze zich vertwijfeld had afgevraagd waarom hij het gedaan zou hebben, voor: "omdat je ziek bent".
 28. Gerechtshof 's-Hertogenbosch 29 november 2006, LJN AZ4141.
 29. Zie ook het rapport van de Recherche Advies Commissie over de doelmatigheid en rechtmatigheid van de Zaanse verhoormethode 1996.
 30. Rechtbank Amsterdam 17 maart 2005, LJN AT0873.
 31. HR 9 mei 2000, *NJ* 2000, 521.
 32. Rechtbank Breda 27 januari 2010, LJN BL0898.
 33. S.M. Kassin, On the psychology of confessions: Does innocence put innocents at risk? *American Psychologist*, 2005, nr. 44, p. 1089-1098. Zie verder het Innocent Project dat al sinds 1992 onderzoek doet naar rechterlijke dwalingen in de Verenigde Staten (info@innocenceproject.org).
 34. Gerechtshof Leeuwarden 24 april 2002, LJN AE1877; Gerechtshof Amsterdam 4 mei 2006, LJN AW8270; Gerechtshof 's-Hertogenbosch, 6 oktober 2010, LJN BN 9444.

35. Saul M. Kassin and Gisli H. Gudjonsson, The Psychology of Confessions. A Review of the Literature and Issues, *American Psychological Society*, 2004, p. 33-67.
36. Gerechtshof 's-Hertogenbosch 6 november 2010, LJN BN9444. Het Hof kan niet uitsluiten dat de bekende verklaringen van Ina Post tot stand zijn gekomen onder invloed van een bijzondere psychische toestand (een posttraumatische stress-stoornis). Bovendien heeft het hof vastgesteld dat haar bekende verklaringen kennelijk onjuist zijn met betrekking tot het plaatsen van de handtekeningen onder de (verduisterde) cheque's. Deze omstandigheden, in samenhang gezien met het ontbreken van steunbewijs aan de hand waarvan de bekentenissen voor het overige voldoende kunnen worden geverifieerd, maken dat het Hof die bekentenissen onvoldoende betrouwbaar geacht.
37. Saul M. Kassin and Gisli H. Gudjonsson, The Psychology of Confessions. A Review of the Literature and Issues, *American Psychological Society*, 2004, p. 51-52 en Saul M. Kassin, Sara C. Appleby and Jennifer Torkildson Perillo, *Legal and Criminological Psychology*, 2010, p. 39-55.
38. S.M. Kassin en K.L. Kiechel, The social psychology of the false confessions: Compliance, internalization, and confabulation, *Psychological Science*, 1996, nr. 7, p. 125-128.
39. R. Horselenberg, H. Merckelbach en S. Josephs, Individual differences and false confessions: A conceptual replication of Kassin and Kiechel (1996), *Psychology, Crime and Law*, 2003, p. 1-18.
40. L. Stevens en W.J. Verhoeven, *Raadsman bij politieverhoor*, 2010; R.J. Ofshe en R. A. Leo, The social psychology of police interrogation: The theory and classification of true and false confessions, *Studies in Law, Politics and Society*, 1997, p. 189-251; G.H. Gudjonsson, *The Psychology of Interrogations and Confessions*, 2003, p. 80-83; S.M. Kassin en G.H. Gudjonsson 2004, o.c., S.M. Kassin, The psychology of confessions. *Annual Review Law Society*, 2008, p. 201-203, S.M. Kassin e.a. 2010, o.c.
41. Zie ook De Hullu in zijn noot onder HR 22 september 1998, *NJ* 1999, 104.
42. Zie ook Buruma in zijn noot onder HR 30 maart 2004, *NJ* 2004, 376.
43. Zie G.J.M. Corstens, *Het Nederlands strafprocesrecht*, 2008, p. 705-708, M.C.D. Embregts, in Melai-Groenhuijsen e.a., aant. 5 ad art. 359a, suppl. 139 en T. Blom, De meest passende sanctie: de Hoge Raad en onrechtmatig verkregen bewijs, *DD* 2002, p. 1049-1055.
44. HR 26 juni 1962, *NJ* 1962, 479.
45. HR 22 januari 1980, *NJ* 1980, 203, m.nt. THWvV.
46. Zelfs in hoger beroep kan een vormverzuim nog worden hersteld, zoals blijkt uit HR 1 juli 2003, *NJ* 2003, 695. Door de advocaat-generaal werden in deze zaak de in eerste aanleg ontbrekende stukken in hoger beroep alsnog aan het strafdossier toegevoegd. Daarmee was het verzuim hersteld en hoefde er geen sanctie meer te volgen.
47. Gerechtshof Amsterdam 26 februari 2010, LJN BL5731.
48. HR 22 september 1998, *NJ* 1999, 104.
49. Gerechtshof 's-Hertogenbosch 14 december 2007, LJN BC0227.
50. HR 30 juni 2009, *NJ* 2009, 349.
51. Gerechtshof Amsterdam 29 april 2005, LJN AT5549. Overigens wordt de verdachte wel tot drie jaar gevangenisstraf veroordeeld voor vijf andere feiten.

52. Gäfgen t. Duitsland, o.c.
53. Gäfgen t. Duitsland, o.c. § 180.
54. Pishchalnikov t. Rusland, o.c.
55. Zie ook Alexander de Swart, Toch nog een raadsman bij het politieverhoor? *NJB* 2010, p. p. 223.
56. Dayanan t. Turkije, EHRM 13 oktober 2009, *NJ* 2010, 92.
57. Baran en Hun t. Turkije, EHRM 20 mei 2010, nr. 3068/05.
58. Lopata t. Rusland, EHRM 13 juli 2010, nr. 72250/01, § 144.
59. Ten aanzien van de zaken met minderjarige verdachten wordt geklaagd dat deze groep op dit moment vaker in verzekering wordt gesteld dan voor de Salduzproblematiek. Dit vanwege de gedwongen wachttijd en de maximale termijn van het opgehouden voor onderzoek. Toch pleit ik niet voor een aanpassing op dit punt van de regeling. Uit literatuur blijkt dat jongeren vooral in verhoorsituaties (extreem) gevoelig zijn voor ‘compliance’ en suggestie. De aanwezigheid van een raadsman of een vertrouwenspersoon is dan nodig als ‘counterbalancing power’. Hetzelfde geldt voor de uitbreiding in de categorie verstandelijke beperkten. De oplossing voor het gesignaleerde probleem met betrekking tot de inverzekeringstelling moet elders worden gezocht, bijvoorbeeld door de duur van het ophouden voor onderzoek te verlengen.
60. Na twee uur vergeefs wachten mag het verhoor beginnen en zal de raadsman als hij toch later komt in een zogenaamde meekijkruimte het verhoor kunnen volgen en op een passend moment de gelegenheid krijgen in de verhoorkamer aanwezig te zijn.
61. Pishchalnikov t. Rusland, o.c. § 66.

Lijst van geraadpleegde literatuur

- Aksu, M., *Straatsburgse kaders voor terrorismebestrijding. EVRM, strafrecht en terrorisme*, Nijmegen 2007
- Amelsvoort, Adri van, Imke Rispens, Henny Grolman, *Handleiding verhoor*, 's-Gravenhage 2007
- Baaijens-van Geloven, Y.G.M., De rechtsgevolgen (sanctionering) van onrechtmatigheden in het opsporingsonderzoek, in: M.S. Groenhuijsen en G. Knigge (red.), *Afronding en verantwoording. Eindrapport onderzoek Strafvordering 2001*, Den Haag 2004, p. 341-420
- Blom, T., De meest passende sanctie: de Hoge Raad en onrechtmatig verkregen bewijs, *DD* 2002, p. 1049-1055
- Blom, T., Vormverzuimen, in: C.P.M. Cleiren, Th.A. de Roos en M.A.H. van der Woude, *Jurisprudentie Strafrecht Select*, 2008, p. 113-133
- Blom, T., Rechtsvraag Raadsman bij politieverhoor, *AA* 2010, p. 291-292
- Corstens, G.J.M., (red.), *Rapporten herijking strafvordering 1993*, Arnhem: Gouda Quint 1993
- Corstens, G.J.M., *Het Nederlands strafprocesrecht*, Deventer 2008
- Embregts, M.C.D., Artikel 359a, in: Melai-Groenhuijsen (red.), *Wetboek van Strafvordering*, suppl. 139, Deventer
- Gerritsen, K., (On)duidelijkheden rondom ongeoorloofde pressie in het verdachtenverhoor, *AA* 2000, p. 228-238
- Gudjonsson, G.H., *The Psychology of Interrogation and Confessions. A handbook*, Chichester, 2003
- Horselenberg, R., H. Merckelbach en S. Josephs, Individual differences and false confessions: A conceptual replication of Kassin and Kiechel (1996), *Psychology, Crime and Law*, 2003, p. 1-8
- Jörg, N., De exclusionary rule als drijfveer achter normering van bevoegdheden, *DD* 1989, p. 654-670
- Kassin, S.M., On the Psychology of Confessions. Does Innocence Put Innocents at Risk? *American Psychologist*, 2005, p. 215-228
- Kassin, Saul M. en Gisli H. Gudjonsson, The Psychology of Confessions. A Review of the Literature and Issues, *American Psychological Society*, 2004, p. 33-67
- Kassin, S.M., K.L. Kiechel, The social psychology of the false confessions: Compliance, internalization, and confabulation, *Psychological Science*, 1996, nr. 7, p. 125-128
- Kassin, Saul M., Sara C. Appleby en Jennifer Torkildson Perillo, Interviewing suspects: Practice, science, and future directions, *Legal and Criminological Psychology*, 2010, p. 39-55
- Keulen, B.F., G. Knigge, m.m.v. D.H. de Jong, *Strafprocesrecht*, Deventer, 12^e druk, 2010
- Kuiper, R., Een afgewogen toepassing van bewijsuitsluiting. In: *WB der Nederlanden: 25 jaar wetenschappelijk bureau van de Hoge Raad*, Nijmegen 2003, p. 145-157

- Kuiper, R., Strafvermindering als reactie op vormverzuimen, in: M.J.A. Duker, L.J.A. Pieterse en A.J.P. Schild (red.), *WelBeraden: Beschouwingen over de rechtsontwikkeling in de rechtspraak van de Hoge Raad der Nederlanden*, Nijmegen 2009, p. 35-59
- Kuiper, R., *Vormfouten in de Verenigde Staten. Juridische consequenties van vormfouten in strafzaken*, 's-Gravenhage 2010
- Lange, J. de, *Detentie genormeerd. Een onderzoek naar de betekenis van het CPT voor de inrichting van vrijheidsbeneming in Nederland*, Nijmegen 2008
- Leijen, Gertruud van, Sanctionering van vormverzuimen en de betekenis van vormvoorschriften in het strafproces, *Recht en kritiek*, 1994, p. 227-247
- Mevis, P.A.M., *Capita Strafrecht. Een thematische inleiding*, Nijmegen 2009
- Mul, V., E.J.V. Pols, Zaans verhoren: een vervolgvverhaal, *Trema*, 1999, p. 129-134
- Naeyé, Jan, *Heterdaad. Politiebevoegdheden bij ontdekking op heterdaad in theorie en praktijk*, Arnhem/Lochem 1989
- Ofshe, R.J., R.A. Leo, The social psychology of police interrogation: The theory and classification of true and false confessions, *Studies in Law, Politics and Society*, 1997, p. 189-251
- Rassin, E., *Tussen sofa en toga. Een inleiding in de rechtspsychologie*, Den Haag 2009
- Reijntjes, J.M., *Minkenhof's Nederlandse Strafvordering*, Deventer 2009
- Schalken, T.M., K. Rozemond, Nieuwe opsporingsmethoden: dient elke onrechtmatigheid te worden gesanctioneerd? *NJB* 1997, p. 1365-1371
- Stevens, L., *Het nemo-teneturbeginsel in strafzaken: van zwijgrecht naar containerbegrip*, Nijmegen 2005
- Stevens, L., W.J. Verhoeven, *Raadsman bij politieverhoor*, 2010
- Swart, Alexander de, Toch nog een raadsman bij het politieverhoor? *NJB* 2010, p. 223-225
- Woensel, A.M. van, Sanctionering van onrechtmatig verkregen bewijsmateriaal, *DD* 2004, p. 119-171